

नीप संघशासक पशुपालक गणजाति होइन

-दिवाकर आचार्य

नेपाल शब्दको निर्वचन गर्नुपर्दा जनपदवाची नीप शब्दबाट वा नीप शब्दको वैकल्पिक रूप नेपबाट स्वार्थमा अथवा जाति (समूह) वाची नीप वा नेप शब्दबाट देश अर्थात् जनपद अर्थमा 'आल' प्रत्यय गर्नुपर्छ, या त उपर्युक्त अर्थमै नीप वा नेप शब्दबाट 'ल' प्रत्यय गरी 'अ वा 'आ' आगम गर्नुपर्छ । अतः नेपाल शब्दमा आएको 'आल' पदांश पूर्ववर्ती लेखक ज्ञानमणि नेपालले माने भैं कुनै शब्द होइन, यो त एउटा प्रत्यय मात्र हो र यसको अलग्गै अर्थ गर्न पनि सम्भव छैन भन्ने कुरा मैले साभा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित 'गरिमा' पत्रिकाको 'पूर्णाङ्क १९९' मा नै प्रष्ट पारिसकेको छु^१ र अब नेपाल शब्दको मूल शब्द 'नीप' को अर्थका सम्बन्धमा विवेचन गर्नुपर्ने मैले पाएको छु । नीप शब्दबाट नेपाल शब्द बनेको मान्ने तीनैजना पूर्ववर्ती लेखकहरू लासेन, लेभी र ज्ञानमणि नेपालले नीप शब्दको अर्थ विषयमा पनि चर्चा गरेका छन् । लासेनले नीपको अर्थ पहाडको तल्लो भाग मानेका छन्^२ भने लेभीले लासेनको अर्थप्रति असहमति जनाउँदै नीपलाई पाञ्चालको काम्पिल्यमा शासन गर्ने पाण्डवहरूको वंशचक्रको एक क्षत्रिय राजवंशका रूपमा उपस्थापित गर्न सकिने कुरा लेखेका छन् । परन्तु आफ्नो उक्त मतमा लेभी पूर्णतया अड्न सकेका छैनन् र नेपाल

शब्दलाई संस्कृत मूलको मान्दामान्दै पनि यसको सन्तोषजनक निर्वचनात्मक व्याख्या प्रस्तुत गर्न आफू असमर्थ भएको कुरा स्वीकारेका छन् ।^३ ज्ञानमणि नेपालले भने निकै लामो विवेचन गरी स्थानवाचक मात्र नभई जातिवाचक नीप शब्द पनि पाइएकोले 'नीपहरू गणजातिका मानिस हुन्, यिनको संघात्मक शासन थियो, यी संघशासक आभीरका समानधर्मा ग्वाला थिए र यिनको पेशा पशुपालन थियो' भनी लेखेका छन् ।^४ परन्तु विद्वान् लेखकका यी स्थापनाहरू प्रमाणको कसीमा खरो उत्रन सक्दैनन् ।

ज्ञानमणि नेपालले प्रागैतिहासिक कालमा अस्तित्वमा रहेका नीपहरूका सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्दा मध्यकालका सामग्रीलाई आधार बनाएका छन् र तिनको पुष्टि गर्ने प्राचीन प्रमाण भनी प्रमाणाभासहरू (प्रमाण जस्ता देखिने तर आवश्यक कुरा सिद्ध गर्न नसक्ने तथ्यहरू) लाई अधि सारेका छन् । उनी माहात्म्य कथा र वंशावलीका लोकगाथामा आधारित अपूर्ण तथ्यहरूमै रूमल्लिएका छन् र उनलाई नीपहरूका मूलपुरुष वैदिक ऋषि नीपातिथि र उनका रचनाको साथै सबैजसो प्रमुख पुराणहरूमा विशेष महत्त्व दिई चर्चा गरिएको नीपवंशको सूचना छैन । त्यसैले यहाँ ज्ञानमणि नेपालद्वारा नीपहरूका सम्बन्धमा उपस्थापित

ती-ती स्थापनाहरूको छुट्टाछुट्टै विवेचना गर्न आवश्यक भएको छ ।

नीप गणजाति होइन

प्राज्ञ नेपालले “नीपहरू गणजातिका मानिस हुन्” भन्ने निष्कर्ष निकालेका छन्, तर उनले प्रस्तुत गरेका सन्दर्भ र प्रमाण-सामग्रीबाट यो कुरा सिद्ध हुन सक्दैन । उनले प्रस्तुत गरेका दुई थरिका सामग्रीमध्ये मध्यकालका सामग्री आख्यानमूलक रहेकाले भ्रमोत्पादक छन् र यी मुख्य प्रमाण हुन सक्दैनन् । यस कुरामा लेखक स्वयं पनि सजग छन् र उनले यी प्रमाणका आधारमा विचार फैलाउने काम मात्र गरेका छन् ।^{१४} लेखकले मुख्य प्रमाणका रूपमा अधि सारेका प्राचीन प्रमाणहरू पनि सबल छैनन् र तिनका आधारमा लेखकले दाबी गरेभन्ने नीपलाई गणजाति सिद्ध गर्न सकिन्न । लेखकले दिएका महाभारतका चार उद्धरण मध्ये पहिलोमा स्पष्टसंग “सय नीप राजाहरू” को उल्लेख भएको छ ।^{१५} भने बाँकीका तीनवटै उद्धरणमा केवल बहुवचनान्त नीप शब्दको प्रयोग भएको छ ।^{१६} बहुवचनान्त नीप शब्दले नीप जनपद (देश), त्यहाँका जनता वा त्यहाँको राजवंशलाई बुझाउँछ र यसका आधारमा नीपहरूलाई गणजाति मान्न कदापि सकिन्न ।^{१७} लेखकद्वारा प्रस्तुत गरिएको पातञ्जल महाभाष्य र रघुवंशका उद्धरणमा नीप जनपद र नीपवंशकै उल्लेख छ, नीप गणजाति र संघशासनको होइन । अतः प्राज्ञ नेपालले नीपलाई गणजातिका रूपमा पहिचान गर्न प्रयोग गरेका यी सबै प्रमाणहरूको पुनः परीक्षा गर्न आवश्यक भएको छ र यसलाई अधि बढाउन सर्वप्रथम गणजाति, गण, जनपद र जातिगत वर्गीकरणका सम्बन्धमा केही स्पष्ट पार्न अनिवार्य भएको छ ।

गण र जातिगत वर्गीकरण

प्राचीन भरतखण्डमा साना-ठूला विभिन्न जनपदहरू थिए । महाभारतमा सयभन्दा बढी यस्ता जनपदहरूको परिगणन गरिएको छ र यहाँ नीप जनपदको पनि उल्लेख छ ।^{१८} बौद्ध पालि ग्रन्थहरू एवं पुराणहरूमा समेत यस्ता थुप्रै जनपद र षोडश-महाजनपदको उल्लेख भेटिन्छ ।^{१९} यस्ता जनपद अन्तर्गत स-साना नगर एवं

ग्रामसमूह रहेका हुन्थे र यहाँका बासिन्दा र राजा समेत जनपदकै नामले चिनिन्थे । शुरुमा कुनै प्रभावशाली नायक, राजा वा वर्गले समाजका सबै जातजाति एवं अंगहरूलाई समेटेर एउटा जनपद (राज्य) खडा गर्थ्यो र आपसी सहयोगको माध्यमले यसलाई मजबुत तुल्याउँथ्यो । जनपद उसकै नामले चिनिन थाल्थ्यो र पछि गएर सो जनपदसंग सम्बन्ध राख्ने सबै बासिन्दा, राजकुल र सम्प्रदाय समेत जनपदकै नामले प्रसिद्ध हुन्थे । यसरी शुरुमा कुनै व्यक्ति वा वर्गको नाममा सीमित रहेको शब्दले समाजका सबै जातजाति र अंगलाई बुझाउँथ्यो । कहिलेकाहीं ठाउँकै नामबाट जनपदको नाम रहन्थ्यो र जनपदको नामको आधारमा त्यहाँको राजवंश, बासिन्दा आदि पनि सोही नामले चिनिन पुग्थे । यसरी एउटा जनपद एउटा गण (समुदाय) मानिन्थ्यो । एउटै जनपद वा गणभित्र क्षेत्रीय विभाजन आदिका आधारमा त्यस गणको अवयवका रूपमा सानातिना अरू गण पनि रहन्थे ।^{२०}

महाभारतमा सर्वत्र सबै जातजातिका मानिस हुन्छन् भनी स्पष्ट शब्दमा भनिएको छ ।^{२१} उपनिषद्हरूमा कुरूका, पञ्चालका र विदेहका ब्राह्मणहरू; ^{२२} विदर्भका कौण्डिन्य ब्राह्मणहरू^{२३}, र मद्रमा पुगेका चरक ब्राह्मणहरूको ^{२४} उल्लेख पाइन्छ । यसैगरी बौद्धग्रन्थ मज्झिम निकायमा कोसलको ब्राह्मण गाउँ र त्यहाँका ब्राह्मण गृहस्थहरूको चर्चा परेको छ ।^{२५} जातिगत कट्टरताको विकास संगसंगै विस्तारै ‘गण’ को धारणामा पनि परिवर्तन आएको पाइन्छ । कतिपय स्मृति, धर्मशास्त्र र पुराण आदिले गणलाई समुदायका रूपमा स्वीकार नगरी त्यसबेला कल्पित आधारमा एउटा निश्चित जातिका रूपमा देखाउने गरेको भेटिन्छ । यस्ता सामग्रीमा कुनै पनि गणलाई तल्लो वा भ्रष्ट जातिका रूपमा प्रस्तुत गर्ने र म्लेच्छ ब्रात्यजस्ता शब्दले होच्याउने गरेको पनि पाइन्छ । मनुस्मृतिमा पौण्ड्र, औड्र, काम्बोज, शक, पारद, पहलव, चीन, दरद, द्रविड, खस यी सबैलाई क्रियालोप गर्नाले शूद्र भएका जाति भनी परिगणित गरिएको छ ।^{२६} र फेरि द्रविड एवं खस सहित लिच्छवि, भल्ल र मल्ललाई ब्रात्य क्षत्रियबाट उत्पन्न जाति,

आवन्त्य र वाटधानलाई ब्रात्य ब्राह्मणवाट उत्पन्न जाति, कारुष र सात्वतलाई ब्रात्य वैश्यवाट उत्पन्न जाति र वैदेह मागध र आभीरलाई शूद्र सरहको जातिमा राखिएको छ ।¹⁵ मनुले जातिको नाम मानेका यी सबै संज्ञा गणका नाम हुन् र ती ती गण किंवा समुदायभिन्नका सबै जातजाति त्यही नामले चिनिन्छन् । यी मध्येका द्रविड र खस अभै पनि अलग समुदायका रूपमा भेटिन्छन् । यी दुवै समुदायभिन्न सबै जातजाति रहेका छन् र द्रविड समुदायका पाँच प्रकारका ब्राह्मण विशेष पवित्र समेत मानिन्छन् । यसैगरी मनुको योजनामा शूद्रसरह मानिएको आभीर चरणव्यूहको परम्परामा ब्राह्मण मानिन्छ ।

प्राचीन गणहरूलाई होच्याउने परिपाटी कसरी फैलिएको थियो भन्ने कुराको तहसम्म पुग्न महाभारत कर्णपर्वको निम्नलिखित प्रसंगमा दृष्टि पुर्याउनु आवश्यक छ, जसमा 'अङ्ग' देशका राजा कर्णले 'मद्र' र 'वाहीक' देशका राजा शल्यलाई तीतोमीठो सुनाएका छन् । शल्यको बदखवाई गर्दै कर्ण भन्छन् — "तिमी त त्यस देशका राजा हौ जहाँ न शौचको पालना हुन्छ न आचारको । जहाँ एउटै व्यक्ति ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, नापित, दास सबै हुन्छ । जहाँ धर्मसांकर्य छ र जहाँ यज्ञ गरिन्छ । तिम्रो देशका मानिस ब्रात्य भैसकेका छन्, म्लेच्छ भैसकेका छन् । तिनीहरूसंग कर असूल गर्ने तिमी पनि तिनकै साभेदार हौ, इत्यादि" ।¹⁶ यही क्रममा कर्णले कारस्कर, माहिषक, कुरण्ड, केरल, कर्कोटक, वीरक, प्रस्थल, सिन्धुसौवीर, आरट्ट, वसाति, मद्र, गान्धार र खस देशमा नजान भनेका छन् ।¹⁷ यसको उत्तरमा शल्यले कर्णलाई दिएको जवाफ अझ मननयोग्य छ, उनी भन्छन् — "हे कर्ण, आचार त तिम्रै देशमा पनि छैन । सबै ठाउँमा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र सबै जातजाति हुन्छन् । सबै ठाउँमा आचारको पालना गर्ने र नगर्ने दुवै हुन्छन् । सर्वत्र राजाहरू हुन्छन् र तिनले दुष्टहरूको दमन गर्छन्, धर्मको रक्षा गर्छन् । कर्ण, कुनै देशमा रहनाले मात्र कोही पापी वा धर्मात्मा हुँदैन ।"¹⁸

महाभारतको यस प्रसंगबाट कुनैपनि गणभिन्न सबै जातजाति रहन्थे भन्ने तथ्यमात्र स्पष्ट भएको छैन, अपितु

मनुस्मृतिकारको विवादपूर्ण उक्तिको व्याख्या गर्ने बाटो समेत प्राप्त भएको छ ।

उत्तर-वैदिककाल एवं उपनिषद्कालदेखि नै वैदिक यज्ञानुष्ठानतर्फ खास चासो नदिई आत्मशुद्धिका विभिन्न उपायहरूको पालना गर्ने र आत्म-चिन्तनको मार्ग अपनाएका घुमक्कड संन्यासीहरूलाई मान्नेहरूको एउटा ठूलो जमात खडा भैसकेको थियो र याज्ञिक कर्मकाण्डवाट टाढिएर ब्रतादिको मात्र पालना गर्ने भएकाले यिनलाई ब्रात्य भनिन्थ्यो ।¹⁹ यी प्रारम्भिक आर्यजन थिए, यिनीहरू उत्तर र पूर्वतर्फ अधि बढ्दै गएका थिए र यिनमा याज्ञिक कट्टरता थिएन । नवीन आर्यजन मध्यदेशको एक भागमा बसोबास गर्दथे र यिनीहरू आफ्नो प्रचार क्षेत्रलाई ब्रह्मावर्त वा ब्रह्मर्षिदेश भन्दथे ।²⁰ यिनमा याज्ञिक कट्टरताको प्रबल विकास भएको थियो । यिनीहरू आफ्नो कट्टरतामा गर्व गर्थे र पूर्वदेशका आर्यहरूलाई आफूभन्दा तल्लो कोटिमा राख्दथे । जबसम्म पूर्वदेशका ब्रात्य-आर्यहरूको समाजमा राम्रो प्रतिष्ठा कायम थियो, तबसम्म सामान्य मतभेद रहे तापनि ब्रह्मावर्त र त्यसको वरपरका कट्टर आर्यहरू यिनीहरूसंग सामञ्जस्य राख्न बाध्य थिए, यिनलाई आफूवाट पूर्णतया अलग्याउन सकेका थिएनन् ।²¹ परन्तु जति-जति समय बित्दै गयो उति-उति कट्टरताले प्राथमिकता पायो, प्राचीन आर्यहरू वृषल, शूद्र, महाशूद्रको सूचीमा राखिन पुगे । ब्रात्य शब्द गाली भयो र यिनलाई अनार्य समेत भन्न थालियो ।

मनुस्मृतिको माथि उल्लिखित व्यवस्था पनि यस्तै कट्टर मानसिकताको उपज थियो । ब्राह्मण धर्मको पुनरुज्जीवन कालमा आफ्नो समुदायलाई ठूलो र शुद्ध सिद्ध गर्न र रीस उठेका अन्य समुदाय एवं प्रत्यन्त देशका बासिन्दालाई सानो र पतित सिद्ध गर्न म्लेच्छ, ब्रात्य, वृषल, शूद्र आदि विशेषण दिनु सामान्य कुरा थियो । महाभारतको प्रसंगले पनि यसै तथ्यलाई बल दिएको छ । मद्र र वाहीक जनलाई कर्णले केही भन्न बाँकी राखेका छैनन् जबकि मनु-स्मृतिको व्यवस्थामा यिनीहरू ब्रात्य जातिमा पर्दैनन् ।

यी सबै विवेचनबाट यो कुरा निश्चित हुन आउँछ

नीप संघशासक....

कि कुनैपनि गण आफैमा एउटा जाति होइन, यो विभिन्न जातजातिको समूह हो, समुदाय वा वर्गविशेष हो। यस्ता गणहरूको संगठन शिथिल भएपछि पछिल्लो कालमा मात्र यिनलाई वर्णव्यवस्थाबाट बाहिर पार्ने वा तल्लो जातिमा सीमित गराउने प्रयास गरिएको हो।

नीप गणजातिको संघशासन निराधार छ

आज सबै प्राचीन गण वा समुदाय विघटित भैसकेका छन् र नयाँ समुदाय बनेका छन्। लिच्छवि, आभीर, कोलि, मल्ल, शाक्य, वृजि आदि कुनै समय नेपालमा नै अस्तित्वमा रहेका समुदायको आज आफ्नो अलग अस्तित्व छैन र शायद तिनीहरू नेवार समुदायको संघटक तत्त्व बनिसकेका छन्। यी सबै जाति नभई समुदाय भएकाले नै यस्तो भएको हो। लिच्छवि जाति भएको भए अवश्य भेटिन्थ्यो। यो एउटा समुदाय (गण) थियो, विघटित भयो, यसभित्रका सदस्यहरूको अलग पहिचान समाप्त भयो र यिनीहरू व्यक्तिगत रूपमा जातीय पहिचानमा सीमित हुनपुगे एवं अन्य समुदायमा मिसिन पुगे।

नीप पनि यस्तै एउटा गण थियो गणजाति थिएन र यसभित्र पक्कै पनि सबै जातजाति थिए। परन्तु ज्ञानमणि नेपालले पातञ्जल महाभाष्यको एउटा प्रसंगलाई मूल प्रमाण मानी त्यसका आधारमा नीपहरू संघशासनका गणजाति भएको सूचना मिलेको दावी गरेका छन्। वास्तवमा, पातञ्जल महाभाष्यको प्रसंगको संघात्मक शासन वा गणजातिको मान्यता दुवैसंग कुनै सरोकार छैन। त्यसैले महाभाष्यको उक्त प्रसंगको यहाँनेर परीक्षा गर्नु आवश्यक देखिएको छ। प्राज्ञ नेपालको उक्त प्रसंगको व्याख्या यस्तो छ – “जनपद (मुलुक) लाई पनि कहने क्षत्रीलाई पनि कहने शब्दबाट अपत्य (संतान) अर्थमा अञ् प्रत्यय हुन्छ भनी पाणिनिले लेखे। यहाँ वार्तिककारले क्षत्रिय शब्दले एकतन्त्री शासनका राजालाई कहन्छ, संघ (गण) वाचक शब्दबाट हुँदैन तथा अपत्यार्थमा गरिएका प्रत्यय त्यस देशका राजा भन्दा पनि हुन्छन् भनी अर्थ स्पष्ट गरे। पतञ्जलिले इक्ष्वाकु जस्ता शब्दबाट अञ् बाहेक अरू प्रत्यय हुने व्याख्या गरे। यस बाहेक जनपद र गणवाची दुईस्वरे

शब्द अनि मगध कलिङ्ग सूरमस शब्दहरूबाट अण् हुन्छ भनी लेखियो। यसको अपवादमा कुरू र नकारादि शब्दबाट ण्य हुन्छ भनिएको छ। दुई अच् हुने अङ्ग बङ्गदेखि आङ्ग बाङ्ग भयो। मगध कलिङ्गबाट मागध कलिङ्ग हुने र कुरूबाट कौरव्य हुने भयो। नीप शब्द दुई अच्मा पनि ण्यो, नादिमा पनि ण्यो। यसकारण नीप शब्दबाट नीपानां राजा-नीप संघका राजा भन्दा ‘कुरूनादिभ्यो ण्यः’ ले ण्य पनि हुने भो। ण्य हुँदा नैप्य रूप बन्ने भयो। नीप देशका वासिन्दा (नीपः अभिजनो येषां) भन्दा शैषिक अण् भएर नैप रूप बन्ने माथि नै बताइयो।”^{२५}

प्राज्ञ नेपालद्वारा प्रस्तुत यस व्याख्यामा प्रशस्त त्रुटिहरू छन्। “क्षत्रिय शब्दले एकतन्त्री शासनका राजालाई कहन्छ, संघ (गण) वाचक शब्दबाट (प्रत्यय) हुँदैन” भनी यहाँ दिइएको व्याख्या सर्वथा गलत छ। वार्तिकमा परेको ‘संघ’ शब्दले गणवाची शब्दलाई बुझाउन खोजिएको होइन। वार्तिककारले त ‘एकराज’ भनेर एकछत्र राजा (= राजवंशका मूल शासक) लाई र ‘संघ’ भनेर त्यसदेखि बाहेकको क्षत्रियवर्गलाई संकेत गरेका हुन्। उनको आशय क्षत्रिय भनेर जनपदका मूल शासकलाई लिनुपर्छ, जनपदभित्रका सबै क्षत्रियलाई लिनु हुँदैन अर्थात् क्षत्रिय शब्दलाई जातिवाचक मानेर बहुवचनमा प्रत्यय गर्नु हुँदैन भन्ने मात्र हो।^{२६} भाष्यकार पतञ्जलिले उक्त वार्तिकको विवेचन गरेका छन् र अन्ततः यसको खण्डन समेत गरेका छन्। अर्थात् संघबाट बहुवचनमा पनि प्रत्यय हुनसक्ने कुरा दर्शाएका छन्। यस प्रसंगमा पतञ्जलिले संघ भनेर बहुत्वलाई नै लिएका छन्। वार्तिकको खण्डनको क्रममा पतञ्जलि लेख्छन्— “वार्तिक पद्वन्तु पदैन किनकि (‘जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्’ यस सूत्रले) प्रत्यय नहुने हो भने बहुवचनमा (प्रत्ययको) लोप भएर बन्ने “पञ्चालाः” रूप बन्दैन। बहुवचनको यो रूप त (माथिको सूत्रले अञ् प्रत्यय गरी पाञ्चाल शब्द बनाई) त्यसबाट फेरि युवप्रत्यय भएपछिको हो भन्छौं भने (तिमी आफैँ फस्छौं किनभने) युवप्रत्ययको त लोप भइहाल्छ। तर बहुत्व युवप्रत्ययसंग सम्बद्ध रहेकाले त्यसलाई आधार मानी अञ् प्रत्ययको लोप

हुन सक्दैन (र 'पञ्चालाः' रूप बन्दैन) ।^{३०} यतावाट प्राज्ञ नेपालद्वारा प्रमाणका रूपमा उपस्थापित गरिएको महाभाष्यको प्रसंगको सम्बन्ध गण वा गणजातिको मान्यतासंग नभई बहुत्व वा बहुवचनसंग छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

यसरी वार्तिकको खण्डन गर्नुअघि पतञ्जलिले पूर्वपक्षका रूपमा वार्तिकको विवेचन गरेका छन् । सो क्रममा उनले दिएको 'संघ' बाट प्रत्यय नभएको उदाहरणबाट पनि प्राज्ञ नेपालले प्रमाण मानेको प्रसंगको सम्बन्ध गणजाति र संघशासन दुवैसंग छैन भन्ने छर्लङ्ग हुन्छ । त्यहाँ उनले 'संघबाट प्रत्यय भएन जस्तै पञ्चालानामप्रत्यय, विदेहानामप्रत्ययमिति, भनी उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन्' ^{३१} । पञ्चाल र विदेह जनपदमा शुरुदेखि नै राजशासन थियो संघ शासन थिएन । यदि वार्तिकमा आएको "संघ" शब्दको अर्थ संघशासन भएको भए स्वयं पञ्चालका राजाको उल्लेख गर्ने पतञ्जलिले संघबाट प्रत्यय नभएको उदाहरण दिनुपर्दा 'पञ्चाल' लाई नै लिने थिएनन् । विद्वान् लेखकको यसतर्फ दृष्टि पुग्न सकेको छैन र उनी आफ्नै कल्पनामा रुमल्लिन पुगेका देखिन्छन् ।

पाणिनीय सूत्र 'द्वयचमगधकलिङ्गसूरमसादण्' को अर्थ प्राज्ञ नेपालले "जनपद र गणवाची दुईस्वरे शब्द अनि मगध कलिङ्ग सूरमस शब्दहरूबाट अण् हुन्छ" भनी गरेका छन् । यो अर्थ लेखकको कल्पनाको अर्को नमूना हो । यस सूत्रमा दुई सूत्र अघिबाट 'जनपदशब्दात्क्षत्रियात्' यति अंशको अनुवृत्ति आउँछ र यसको अर्थ 'क्षत्रियलाई बुझाउने जनपदवाची दुईस्वरे शब्द अनि मगध कलिङ्ग सूरमस शब्दहरूबाट अण् हुन्छ' यतिमात्र हुन्छ ।^{३२} यसका अतिरिक्त विद्वान् लेखकले अनुवृत्तिको नियमलाई समेत परवाह नगरी दुई परस्पर सम्बद्ध सूत्रको व्याख्या गर्नुपर्दा दोहोरो मापदण्ड अपनाएका छन् र एउटै शब्दको अर्थ दुई ठाउँमा अलग अलग गरेका छन् । अनुवृत्ति आउने अंशको अधिल्लो सूत्रमा अर्थात् मूलसूत्रमा जे अर्थ छ त्यही अर्थ पछिल्लो सूत्रमा पनि गरिनुपर्छ । किन्तु प्राज्ञ नेपालले एउटै 'जनपदशब्दात् क्षत्रियात्' यस पदावलीको अर्थ एक ठाउँमा 'जनपदलाई

पनि कहने क्षत्रीलाई पनि कहने तर गणवाचक शब्ददेखि बाहेकका एकतन्त्री शासनका राजालाई मात्र कहने शब्द' भनी गरेका छन् र अर्को ठाउँमा पहिलेको ठीक विपरीत 'जनपद र गणवाची शब्द' भनी यसको अर्थ गरेका छन् । यसप्रकार लेखकको व्याख्या अपूरो र गलत मात्र होइन प्रक्रियागत रूपले असुरक्षित समेत छ । अनुवृत्ति आउने सम्बद्ध अंशको अधिल्लो सूत्रमा गरेकै अर्थ अर्को सूत्रमा पनि लगदा त्यो अर्थ आफ्नो आशयको ठीक विपरीत हुने देखेर जसोतसो आफ्नो स्थापनालाई पुष्टि गर्न विद्वान् लेखकले यहाँ कल्पनाको पुष्टि दिएको भान हुन्छ । उनको काल्पनिकता अगाडि गएर अझ विकसित भएको छ । पतञ्जलिले "इहोभयं प्राप्नोति नैपः, नैप्यः- यहाँ दुवै पाउँछ 'नैप' पनि हुन्छ र 'नैप्य' पनि" यतिमात्र बोलेका छन् ।^{३३} यसको आशय नीप शब्द दुई स्वरवाला भएकोले 'द्वयचमगधकलिङ्ग-सूरमसादण्' ले अण् प्रत्यय भई नैप शब्द र नकारबाट शुरु हुने शब्द भएकोले "कुरूनादिभ्यो ण्यः" ले ण्य प्रत्यय भई नैप्य शब्द दुवै बन्छन् भन्ने रहेको छ र दुवै शब्दले नीप जनपदका राजा र नीप क्षत्रिय वा राजाका सन्तान दुवैलाई बुझाउँछन् । प्राज्ञ नेपालले यसको अन्यथा अर्थ गरेका छन् । नैप्य शब्दले संघका गणपतिलाई र नैप शब्दले चाहिँ संघलाई बुझाउँछ ।^{३४} भन्ने उनको कल्पना मनोविनोद मात्र हो । नैप शब्द बन्ने प्रक्रियामा पनि उनलाई भ्रम भएको छ । "द्वयचमगध..." सूत्रको व्याख्याको प्रसंगमा आएको प्रस्तुत नैप शब्दको शैषिक अण् प्रत्ययसंग कुनै सरोकार छैन, तर उनले "द्वयचमगध..." सूत्रले गर्ने अण् प्रत्ययलाई बिर्सी नैप शब्द शैषिक अण् भएर बन्ने कुरा लेखेका छन् ।

यसरी नेपालद्वारा उपस्थापित महाभाष्यको माथिको प्रसंगबाट नीप जनपद, त्यहाँका बासिन्दा र राजा समेतको अस्तित्वको पुष्टि भएतापनि यसबाट नीप गणजातिको वा तिनको संघशासनको भने पुष्टि हुन सक्दैन भन्ने कुरा छर्लङ्ग हुन्छ । यसको सट्टा महाभारत, पातञ्जल महाभाष्य विभिन्न पुराण र रघुवंशमा समेत नीपवंश र नीपवंशी राजाहरूको उल्लेख भेटिएबाट नीप जनपदमा राजशासन नै थियो भन्ने देखिन्छ । यस विषयमा भविष्यमा विस्तृत चर्चा गरिने छ ।

नीपहरूको पेशा पशुपालन-रोचक कल्पना

प्राज्ञ नेपाल नीपहरूलाई संघशासनका गणजाति मानेर मात्र सन्तुष्ट छैनन् र उनले नीपहरू पशुपालन पेशा भएका थिए भनी थप निष्कर्ष निकालेका छन् । परन्तु आफ्नो यस स्थापनालाई पुष्टि गर्ने प्रमाण भने उनीसित छैन । उनले लेखेका छन् – “आजभोलि पारकोट नामको एकथरि पहाडे भैसी पाइएकोले पार नीपहरू पशुपालक थिए भन्ने बुझिन्छ^{३१}” यो कस्तो तर्क हो ? के जर्मन जातको कुकुर र अरबी घोडा पाइन्छ भनेर सबै जर्मनलाई कुकुरपालक र सबै अरबलाई घोडापालक मान्ने ?

विद्वान् लेखकले यस सम्बन्धमा प्रस्तुत गरेको अर्को तर्क पनि यस्तै फितलो छ । उनले लेखेका छन् – “पशुपालन पेशा अपनाएका कृष्णका संघात्मक वृष्णिवंशीको आवास मानिएको मथुरा वृन्दावनका शासकका रूपमा प्रसिद्धि पाएका नीप पनि पशुपालन पेशा भएका नै थिए भन्ने स्पष्ट हुन आउँछ ।”^{३३} कालिदासले रघुवंश काव्यमा एक ठाउँमा शूरसेन (मथुरा) का राजालाई नीपवंशी मानेका छन् ।^{३४} यसैलाई आधार बनाई लेखकले माथिको निष्कर्ष निकालेका हुन् । तर यो सम्भव देखिदैन । कालिदासले रघुवंशको कथावस्तु अनुसार सुहाउँदो तथ्य उपस्थापित गर्ने क्रममा शूरसेनका नीपवंशी राजाको कल्पना गरेका छन् । परन्तु यस कुरालाई विर्सी कविको कल्पनालाई सत्य मान्दा पनि नीपवंशी र वृष्णिवंशीका बीचमा धेरै लामो समयको अन्तराल पर्ने हुनाले वृष्णिवंशीमा लागू भएका कुरा नीपवंशीहरूमा लागू गर्न सकिदैन । अर्कातर्फ वृष्णिवंशीहरूले पशुपालन पेशा अपनाएका थिए भन्नु पनि गलत हो ।^{३५} वृष्णिवंशीहरूको पेशा पशुपालन नै थियो भन्ने कुरालाई मानिदिने हो भने पनि वृष्णिवंशी र नीपवंशीहरूको पेशा एउटै कसरी मान्न सकिन्छ । के मथुरामा एकपटक पशुपालन पेशाका कोही बसेका थिए भन्दैमा त्यहाँ शासन वा बसोबास गर्ने अतीत, वर्तमान र भविष्यका सबैलाई पशुपालक मान्ने ?

उपर्युक्त सबै विवेचनबाट ज्ञानमणि नेपालद्वारा नीपहरूका विषयका प्रस्तुत गरिएका मान्यताहरू सही

छैनन् र नीपहरूको पहिचानको प्रयासमा उनलाई सफलता मिल्न सकेको छैन भन्ने तथ्य स्पष्ट हुन्छ । यसरी फेरि एकपटक नीपहरूको पहिचानका लागि नयाँ प्रयासको आवश्यकता देखापरेको छ र निकट भविष्यमा पौराणिक नीपवंश र त्यससंग सम्बद्ध अन्य थप सामग्री प्रस्तुत गरी तिनका आधारमा नीपहरूको पहिचान गरिनेछ ।

पादटिप्पणी

१. आचार्य २०५६: ६७-७६
२. उद्धृत, मल्ल १९८३: ६५
३. लेभी, १९०५: II ६६
४. नेपाल १९८३: १७
५. पूर्ववत् १४ अनुच्छेद ३
६. शतं मत्स्या नृपतयः शतं नीपा शतं गयाः । महा.सभा. ८।२२
७. क) भृगवोऽजयंस्तालजङ्घान् नीपानङ्गिरसोऽजयन् । महा.अनु. ३४।१६
ख) हैहयानामुदावर्तो नीपानां जनमेजयः । महा.उद्योग, ७२।१३
ग) नीपानूपानधिगतान् विविधान् द्वारवारितान् । महा.सभा. ५।१२४
८. ज्ञानमणि नेपाल (१९८३: १७, ४३ टिप्पणी १०१) ले मार्कण्डेयपुराण तथा बृहत्संहिताको उद्धरण लिदै “नीपलाई शक खश शूरसेन मथुरा (अशुद्ध) आदि गणजातिका साथमा राखेको पाइन्छ” भनेका छन्, तर उनले जनपदवाची शब्द बहुवचनमा प्रयोग गर्नुपर्ने व्याकरणगत नियम अनुसार यी उद्धरणमा ती-ती शब्द बहुवचनमा आएका हुन् भन्ने तथ्य बिर्सका छन् र यहाँ देशको परिगणन गरिएको हो भन्ने तथ्यलाई सकादा सकादै पनि यी उद्धरणमा गणजातिको उल्लेख भएको कुरा लेख्न पुगेका छन् । वस्तुतः नेपाल गणजातिको धारणामा स्पष्ट छैनन् र गणको सामान्य धारणालाई पनि संघशासनसंग जोड्ने उनको प्रयास छ ।
९. जनपदहरूको परिगणन-महा.भीष्म. ९।३८-७०

- नीप जनपदको उल्लेख-
मूषकाः स्तनबालाश्च सनीपा घटसृजयाः ।
महा. भीष्म. ९।६३
१०. हेर्नुहोस्- लाहा १९७२:६९-७१
११. साल्व गण र त्यसका अवयव अन्य गणहरूको उल्लेख पाणिनिको अष्टाध्यायीमा परेको छ । हेर्नुहोस् पा. ४।१।१७३
उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः ।
भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसञ्जिताः ॥
काशिका; पा. ४।१।१७३
१२. सर्वत्र ब्राह्मणः सन्ति सन्ति सर्वत्र क्षत्रियाः ।
वैश्याः शूद्रास्तथा कर्ण स्त्रियः साध्यश्च सुव्रताः ॥
महा. कर्ण. ४५।४२
१३. जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र कुरू-
पञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः ।
वृ. उ. ३।१।१
१४. ... विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भी कौण्डिन्यः...
वृ. उ. २।६।३, ४।६।३
१५. अथ हैनं भुज्युराप्त्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
होवाच मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य
गृहानैम । वृ. उ. ३।३।१
१६. हेर्नुहोस्-लाहा १९७२:७९
१७. शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शने च ॥
पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
पारदाः पहलवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥
मनु. १०।४३-४४
१८. ब्रात्यात्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च ॥
भल्लो मल्लश्च राजन्याद् ब्रात्यान्निच्छिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥
वैश्यात्तु जायते ब्रात्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।
कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥...
सूतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ॥
- मागधः क्षत्रजातिश्च तथाऽयोगव एव च ॥
एते षट् सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥
मनु. १०।२१-२३, २६-२७
१९. तत्र वै ब्राह्मणो भूत्वा ततो भवति क्षत्रियः ।
वैश्यः शूद्रश्च बाहीकस्ततो भवति नापितः ॥
नापितश्च ततो भूत्वा पुनर्भवति ब्राह्मणः ।
द्विजो भूत्वा च तत्रैव पुनर्दासोऽभिजायते ॥
भवन्त्येककुले विप्राः प्रसृष्टाः कामचारिणः ।...
एव विद्वान् धर्मकथासु राजंस्तूष्णीभूतो जडवच्छल्य
भूयाः ।
त्वं तस्य गोप्ता च जनस्य राजा षड्भागहर्ता
शुभदुष्कृतस्य ॥
महा. कर्ण. ४५।६-८, १७
२०. कारस्कुरान् माहिषकान् कुरण्डान् केरलांस्तथा ।
कर्कोटकान् वीरकांश्च दुर्धर्मांश्च विवर्जयेत् ॥
प्रस्थला मद्रगान्धारा आरट्टा नामतः खशाः ।
वसातिसिन्धुसौवीरा इति प्रायोऽतिकृत्सिताः ॥
महा. कर्ण. ४४।४३, ४७
२१. सर्वत्र सन्ति राजानः स्वं स्वं धर्ममनुव्रताः ।
दुर्मनुष्यान् निगृह्णन्ति सन्ति सर्वत्र धार्मिकाः ॥
न कर्ण देशसामान्यात् सर्वः पापं निषेवते ।
यादृशाः स्वस्वभावेन देवा अपि न तादृशाः ॥
महा. कर्ण ४५।४५-४६
२२. व्रत शब्दबाट णिच् (पा. ३।१।१९) र घञ् (पा. ३।३।२१)
प्रत्यय भई बन्ने व्रातशब्दबाट यत् प्रत्यय
(पा. ४।४।९८) हुँदा ब्रात्य शब्द बन्दछ । यसरी
ब्रात्यको सम्बन्ध निश्चित रूपमा व्रतसंग रहेका
देखिन्छ । पञ्चविंश-ब्राह्मणमा व्रतको पालना गर्ने
व्यक्तिको अर्थमा ब्रात्य शब्द प्रयुक्त छ ।
(पञ्चविं. १।८।७।१३) र ऋग्वेदमा यही अर्थमा ब्रात्य
शब्द आएको छ (ऋ. ८।४।८।८) । अथर्ववेदको पन्ध्रौं
काण्डमा आएको ब्रात्य प्रशंसामा पनि यही वास्तविक
अर्थलाई आत्मसात् गरिएको छ । अथर्ववेदको उक्त

प्रसंगबाट ब्रात्यहरू घुमक्कड जीवन बिताउन रूचाउँथे र गहिरो विद्वत्ताले मानिसलाई प्रभावित पार्थे भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ। यी प्रसंगहरूबाट प्रारम्भमा ब्रात्यशब्द ब्रतको पालना गर्ने व्यक्तिको अर्थमा प्रयुक्त भएको स्पष्ट हुन्छ। परन्तु ब्रत-महाब्रतको मात्र पालना गरी वैदिक याज्ञिक कर्मकाण्डबाट टाढिँदै गएकाले यिनीहरूलाई हेर्ने अरूको दृष्टिकोण बदलिँदै गएको भान हुन्छ। पातञ्जलमहाभाष्यमा (पा. ५।२।२९) “कृनै निश्चित पेशा नभएका भारी बोक्नेजस्ता शारीरिक श्रमको काम गरी जीविका चलाउने विभिन्न जातिका मानिसको समूह” लाई ब्रात भनिएको छ। ब्रात शब्दको यस व्याख्या अनुरूप उक्त प्रकारको समूहमा उपयुक्त हुने व्यक्तिलाई ब्रात्य भन्न सकिन्छ। परन्तु धर्मशास्त्र तथा कोशग्रन्थमा संस्कारहीन व्यक्तिको अर्थमा यस शब्दको प्रयोग भएको छ। कात्यायन श्रौतसूत्रमा पनि यस्तै रूढ अर्थमा ब्रात्य शब्दको प्रयोग भइसकेको भेटिन्छ। यसरी ब्रात्य शब्दको विस्तारै अर्थसंकुचन एवं अर्थान्तरण भएको देखिन्छ। अतः मैले यहाँ चर्चा गर्न खोजेको प्रसंगको प्राचीनतालाई लक्ष्य गरी उक्त शब्दको प्रारम्भिक यौगिक अर्थलाई समातेको हुँ।

२३. मनुस्मृतिमा हिमालयदेखि विन्ध्यसम्म र बंगालको खाडीदेखि अरबको खाडीसम्मको क्षेत्रलाई आर्यावर्त भनिएको छ, र जहाँ स्वाभाविक रूपमा कृष्णसार मृग चर्छ, त्यो देश यज्ञिय (आर्य) देश हो भनिएको छ। परन्तु आर्यावर्तभित्रकै देशहरूलाई पनि एकै दर्जामा राखिएको छैन। मनुस्मृतिको व्यवस्था अनुसार सरस्वती र दृषद्वती नदीको बीचको ब्रह्मावर्त देश अत्यन्त पवित्र क्षेत्र हो र यहाँ परम्परादेखि चलिआएको आचार नै सदाचार हो। यस्तै कुरूक्षेत्र, मत्स्य, पञ्चाल र शूरसेन यी चार जनपदको क्षेत्र ब्रह्मर्षिदेश हो, यो ब्रह्मावर्तभन्दा केही कम पवित्र छ, तर पनि ब्रह्मावर्त र ब्रह्मर्षि

देशका ब्राह्मणहरूबाट सबैले आचार र चरित्रको शिक्षा लिनुपर्छ। मनुस्मृतिले हिमालयदेखि विन्ध्यसम्म र सरस्वती नदी लुप्त भएको क्षेत्रदेखि प्रयागसम्मको क्षेत्रलाई मध्यदेश भनेको छ भने प्रयागदेखि पूर्वतर्फको आर्यावर्तको थप क्षेत्रका बारेमा केही उल्लेख गरेका छैन। हेर्नुहोस्-मनु. २।१७-२३

२४. अथर्ववेदको पन्ध्रौँ काण्डभरि नै ब्रात्यको प्रशंसा गरिएको छ। यस क्रममा ब्रात्यलाई देवप्रिय, महानुभाव, ब्राह्म र क्षात्र तेजको मूल तथा देवाधिदेव जस्ता विशेषण दिइएको छ। यसबाट ब्रात्यहरूको तात्कालिक मान्यता र स्वीकार्यता स्पष्ट हुन्छ। टिप्पणीसंख्या २३ पनि हेर्नुहोस्।

२५. नेपाल १९८३: १६-१७, ४१-४२ टिप्पणी ९९
२६. एकश्चासौ राजा चेति क्षत्रिय एकराजः। तेनैकक्षत्रियवाचिन एवं प्रत्ययो न तु बहुत्वसंख्या-युक्तक्षत्रियवाचिन इत्यर्थः। यथैवैकः क्षत्रियः पञ्चालस्तथैव बहवः क्षत्रियाः पञ्चाला इति प्रत्ययप्रसंगे वचनमिदम्। प्रदीप; पतञ्जलि; पा. ४।१।१६८

२७. ज्ञानमणि नेपाल (१९८३: ४१-४२, टिप्पणी ९९) ले महाभाष्यको उद्धरण लिँदा अपूरो पारेका छन्। यसले गर्दा अस्पष्टता र भ्रम बढेको छ। अतः यस्तो नहोस् भन्ने ध्येयले यहाँ सम्बद्ध वार्तिकको नेपालद्वारा उद्धृत पूर्वपक्षभाष्य सहित बाँकी समाधानभाष्य पनि उपस्थित गरिएको छ।

(पूर्वपक्षभाष्य)जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् (पा. ४।१।१६८) क्षत्रियादेकराजात् सङ्घप्रतिषेधार्थम्, (वार्तिक) क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्? संघप्रतिषेधार्थम्। संघान्ना भूत्-पञ्चालानामपत्यम्, विदेहानामपत्यमिति। तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्य) न वक्तव्यम्। न त्यन्तरेण बहुषु लुक् पञ्चाला इत्येतद् भवति। यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात्। युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्,

- तस्मिंश्चालुग् भविष्यति ।...
२८. संघान्मा भूत्- पञ्चालानामपत्यम्, विदेहानामपत्यमिति । पतञ्जलि; पा. ४।१।१६८
यसै लेखको टिप्पणी ५९ मा उद्धृत प्रदीपव्याख्याको सम्बद्ध अंशवाट पनि वार्तिकमा आएको 'संघ' शब्दको अभिप्रेत अर्थ बहुत्व नै हो भन्ने भल्किन्छ ।
२९. जनपदशब्दात् क्षत्रियाभिधायिनो द्वयचः, मगध-कलिङ्ग-सूरमस-इत्येतेभ्यश्चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति । काशिका; पा. ४।१।१७०
३०. पतञ्जलि; पा. ४।१।१७०
३१. नेपाल १९८३: १७, पंक्ति ४-५
३२. पूर्ववत् १४, पंक्ति ३-५
३३. पूर्ववत् १७, पंक्ति १५-१७
३४. सा शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकान्तर-गीतकीर्तिम् ।
आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥
नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा... रघु. ६।४५-४६
३५. वृष्णिवंशी श्रीकृष्णसंग जोडिएका पशुपालन सम्बन्धी सवै पौराणिक प्रसंग गोकुलका हुन् र गोकुलमा श्रीकृष्णको पालनपोषण गोपहरूले गरेका हुन् । गोकुलका गोपहरू वृष्णिवंशी होइनन्, अतः गोपहरूसंग गोकुल वृन्दावनमा कृष्णले पशु चराएका थिए भनेर मथुराका वृष्णिवंशीहरूलाई पशुपालक मान्न सम्भव छैन ।
- सन्दर्भ**
- आचार्य, दिवाकर 'नेपाल शब्दको व्युत्पत्तिका सम्बन्धमा' गरिमा, सम्पादक-गोपाल पराजुली, वर्ष १७, अंक ७ (२०५६ असार), पृ. ६७-७६ ।
- उद्योत हेर्नुहोस्-पतञ्जलि
- काशिका काशिकावृत्ति, न्यास र पदमञ्जरी टीका सहित, सम्पादक-कालिका प्रसाद शुक्ल र द्वारिकादास शास्त्री, भाग १-६, वाराणसी: सुधी प्रकाशन, १९८३-८५
- नेपाल, ज्ञानमणि नेपालनिरुक्त, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, वि.सं. २०४० (ई. १९८३) ।
- पञ्चविं. पञ्चविंशब्राह्मण, रोथ एण्ड बोट्लिकको संस्कृत वर्टरबुख्मा उद्धृत भए अनुसार ।
- पतञ्जलि व्याकरण महाभाष्य, प्रदीप र उद्योतटीका सहित, खण्ड ४, वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत प्रकाशन १९८८ ।
- पा. पाणिनि, अष्टाध्यायी, सम्पादक-गोपाल शास्त्री दर्शनकेसरी, तृतीय संस्करण, वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती, १९८७ ।
- प्रदीप हेर्नुहोस् -पतञ्जलि ।
- वृ.उ. बृहदारण्यक-उपनिषद्, शांकर-भाष्य र टीकाहरू सहित, उपनिषद्भाष्य खण्ड ३, सम्पादक-एस् सुब्रह्मय शास्त्री, वाराणसी: महेश अनुसन्धान संस्थान, १९८६
- मनु. मनुस्मृति, कुल्लुकभट्टकृत टीका सहित, सम्पादक-गोपाल शास्त्री नेने, बनारस: चौखम्बा संस्कृत सिरीज् अफिस १९३५ ।
- मल्ल, कमलप्रकाश, लिङ्गिग्विस्टिक् आर्कियोलोजी अफ् दि नेपाल भ्याली : अ प्रिलिमिनरी रिपोर्ट, कैलास, वर्ष ८, अंक १-२, १९८१
- पृ. ५-२३ ।
- रिभर नेम्स् अफ् दि नेपाल भ्याली: अस्टडी इन् कल्चरल् एनेक्सेसन्, कन्ट्रिव्युसन् टु नेपालीज् स्टडीज्, वर्ष ९, अंक १-२, १९८३
- पृ. ५७-६८
- नेपाल: आर्कियोलोजी अफ् दि वर्ड् हेरिटेज् प्रिजर्भेसन्: टुरिज्म फर् टुमरो, काठमाण्डु: पाटा नेपालच्याप्टर एण्ड नेपाल हेरिटेज सोसाइटी १९८३ क
- महा. महाभारत, गीताप्रेस संस्करण ।

अनुशासनपर्व (अनु.), उद्योगपर्व
(उद्योग.) कर्णपर्व (कर्ण.), भीष्मपर्व
(भीष्म.) र सभापर्व (सभा.) समाविष्ट
भएका खण्डहरू ।

रघु.

रघुवंश-महाकाव्य, मल्लिनाथी
टीकासहित, सम्पादक- वासुदेवलक्ष्मण
शास्त्री, बनारस: मोतिलाल बनारसीदास,
१९७१ ।

लाहा, विमलचरण

प्राचीन भारतका ऐतिहासिक भूगोल
(अनुवाद), अनुवादक- राम कृष्ण द्विवेदि,
लखनऊ: उत्तर प्रदेश हिंदी ग्रन्थ
अकादमी, १९७२

लेभी, सिल्वां

ले नेपाल, भाग १-२, पेरिस: एर्नेस्ट
लेरोक्स, १९०५